

POSTAWY WOBEC RÓL RODZAJU W PLANIE KWESTIONARIUSZOWYCH BADAŃ MIĘDZYKULTUROWYCH

1. ROLA RODZAJU — ZESTAWIENIE DEFINICJI

Badania nad postawami wobec „typowych” ról męskich i kobiecych nie są pozbawione ani kontekstu politycznego, ani ideologicznego. Towarzyszy im ukryte założenie, że społeczeństwa winny ewoluować od przywiązania do tradycyjnego podziału ról pomiędzy mężczyzn i kobiety w kierunku podziału bardziej równościowego, czy wręcz braku jakiegokolwiek podziału. Obecność modułu „Family and Changing Gender Roles” w International Social Survey Programme (www.issp.org) świadczy o tym, że poziom zaawansowania owej przemiany odczytywany jest jako ważny wskaźnik w rozważaniach nad szeroko rozumianym rozwojem społecznym. Procesy globalizacji wpłynęły zatem na to, że kultura narosła wobec relacji pomiędzy płciami staje się przedmiotem porównań i oceny. Do różnorodności kulturowej przykłada się jedną miarę, na której jednym krańcu znajdują się rozwiązania uznane za zacofane i szkodliwe, a na drugim nowoczesne i pożyteczne — co jest oczywiście dużym uproszczeniem rzeczywistości społecznej. Domyślnym kryterium jest tu wolność jednostki; im mniej ograniczeń narzuconych wypełnianiem roli społecznej, w tym płciowej, tym wyżej oceniane jest dane społeczeństwo na skali modernizacji.

Rola społeczna to termin bardzo często używany w analizach dotyczących znaczenia płci dla funkcjonowania życia społecznego. Jest ona definiowana jako kluczowe pojęcie łączące jednostki i strukturę społeczną. Pozwala ująć zachowanie jednostki w tym aspekcie, który dotyczy jej relacji ze społeczeństwem, stopnia adaptacji, spełniania wymogów i przestrzegania reguł. W rozumieniu tego pojęcia na pierwszy plan wysuwają się normy, zasady, konsensus społeczny. Dlatego też większość definicji roli społecznej podkreśla właśnie znaczenie konsensusu społecznego, niepisanego porozumienia, które w sposób mniej lub bardziej restrykcyjny definiuje, co w zakres danej roli wchodzi i kto powinien ją pełnić. Według Gerrig i Zimbardo (2006, 610), „rola społeczna jest to społecznie określony wzór zachowań oczekiwanych od osoby, która funkcjonuje w danym otoczeniu lub grupie”. Natomiast role rodzaju są to po prostu role społeczne, wyznaczone członkom danego społeczeństwa w zależności od płci. Również Gerrig i Zimbardo role związane z płcią określają krótko jako wzorce zachowań, uważane za właściwe dla mężczyzn i kobiet w danym społeczeństwie (Gerrig, Zimbardo, 2006, 610). Brannon (2002, 210) bardzo podobnie definiuje rolę rodzajową jako "zbiór istotnych społecznie działań kojarzonych z mężczyznami

bądź kobietami". Bonilla (1998, 148) precyzuje, że rola rodzaju jest to porządek lub struktura społeczna określająca zróżnicowane funkcje i pozycje, wyrażająca się przede wszystkim w podziale pracy i formach relacji socjoekonomicznych; dymorfizm płciowy jest osią, na której zasadza się dystrybucja tychże funkcji.

Same role rodzaju nie są może tak interesujące z punktu widzenia funkcjonowania społeczeństwa, co cały ich system. System ról rodzajowych jest to utrwalona poprzez pokoleniową transmisję zasada organizująca życie społeczne, wyrażająca różnice społeczno-kulturowe między kobietami i mężczyznami; wyróżnia się tu trzy kluczowe aspekty dla zrozumienia siły i zakresu oddziaływania systemu:

- przydzielanie ludziom, na podstawie ich płci biologicznej, różnych kategorii aktywności (zawodowych, domowych i obywatelskich), uważanych za potrzebne czy użyteczne dla utrzymania i doskonalenia życia społecznego;
- przypisywanie ludziom — w zależności od płci biologicznej — cech osobowościowych według stereotypu męskości i kobiecości;
- wyższe wartościowanie tego, co wiąże się z męskością w porównaniu z tym, co wiąże się z kobiecością — lub odwrotnie; ten aspekt najsilniej przyczynia się do dyskryminacji (Pankowska).

Aczkolwiek atrybuty przypisywane kobietom i mężczyznom, jak i społeczne oczekiwania wobec nich różnią się w zależności od kraju, kultury, epoki historycznej, wielu pokusiło się o szukanie wspólnego mianownika dla relacji pomiędzy nimi. W psychologii to Parsons i Bales byli pierwszymi, którzy podtrzymali ideę, że istnieje pewna zależność pomiędzy płcią biologiczną a rolami funkcjonalnymi, odgrywanymi przede wszystkim w rodzinie. Według tej perspektywy mężczyźni są wychowywani, aby podjąć się ról instrumentalnych, związanych z praktycznymi działaniami zapewniającymi grupie byt: obrona przed zagrożeniem zewnętrznym, dostarczenie środków do życia. Natomiast kobiety przygotowywane do pełnienia ról ekspresywnych, polegających na dbałości o harmonię i spójność grupy, samopoczucie członków rodziny, uczucia, udzielaniu wsparcia psychicznego (Parsons i Bales, 1995, 45). Podział ten wzmacniany jest w ten sposób, że przedstawiciele obu płci zwykli działać w oddzielnych sferach: mężczyźni w sferze publicznej, związanej z reprezentowaniem interesów rodziny na zewnątrz, a kobiety w sferze prywatnej, związanej z dbaniem o codzienne potrzeby rodziny. Obecnie podział ten można rozumieć jako praca versus rodzina, zwłaszcza w opracowaniach mających na celu analizę konfliktu ról.

Postawy wobec ról rodzaju odnoszą się zatem do stopnia akceptacji czy przywiązania do tradycyjnego podziału ról, obowiązków, praw, sfer aktywności pomiędzy mężczyzną i kobietą. Przy próbie klasyfikacji owych postaw autorzy używają pojęcia „orientacje” lub „ideologie ról rodzaju”. Często wyróżnia się tu dwie przeciwstawne orientacje: orientację trady-

cyjną, która podtrzymuje stereotypowe ujęcie powinności męskich i kobiecych, oraz orientację równościową (egalitarną), która neguje konieczność takiego podziału.

I tak, według Hochschild, osoby o orientacji egalitarnej to takie, które uważają, że zarówno mężczyźni, jak i kobiety powinni działać i równie wysoko cenić obie te sfery, podczas gdy osoby o orientacji tradycyjnej skłonne są przypisywać mężczyznom do świata pracy zawodowej, a kobiety do zajęć domowych. (Hochschild, 2003, 45-57). William i Best utrzymują, że ideologia płci dotyczy indywidualnych przekonań pomiędzy mężczyznami i kobietami, szeregując je na potrzeby własnych badań od najbardziej tradycyjnych do najbardziej postępowych. „Tradycyjne ideologie zakładają, że mężczyźni są «ważniejsi» od kobiet i że właściwe jest to, by dominowali nad kobietami i sprawowali nad nimi kontrolę. Natomiast ideologie postępowe reprezentują bardziej egalitarny punkt widzenia — kobiety i mężczyźni uważani są za równych i odrzuca się wszelką dominację jednego rodzaju nad drugim. Podejście egalitarne jest czasami nazywane podejściem feministycznym, gdyż często jest często popierane przez zwolenników ruchu wyzwolenia kobiet” (Best i Williams, 2002, 124).

2. BADANIE ORIENTACJI TRADYCYJNEJ

Wydawać by się mogło, że przygotowanie narzędzia pomiaru postaw dotyczących tradycyjnego podziału ról między płciami nie nastęrcza większych trudności. Oprócz teorii, na której można się oprzeć (jak klasyczne już podejście Parsons i Bales), można również odwołać się do rzeczywistości istniejącej w danym społeczeństwie tradycji; a potem zbadać stopień akceptacji jej elementów. Przykładem takiego podejścia jest praca Díaz-Guerrero, którego kwestionariusz „przesłanek historyczno-społeczno-kulturowych” (w oryginale: „premisas historico-socioculturales”) poprzedzony został szeroko zakrojonym badaniem jakościowym (Díaz-Guerrero, 1955, 411-417). Osią narzędzia jest konstatacja, że rodzina meksykańska przyjmuje następujący układ: wyższość i dominacja ojca oraz bezwzględna uległość i poświęcenie matki (Díaz-Guerrero, 1998, 275-298). Stwierdzenie to wynika z dogłębnej analizy kultury i mentalności meksykańskiej, nie zaś z odgórnego przyjęcia założeń teoretycznych. Widać zatem, że jednym ze sposobów tworzenia narzędzia badawczego w pełni dostosowanego do danej kultury jest opracowanie bazy zachowań i wartości tradycyjnych, poprzez odwołanie się do wspomnień respondentów dotyczących zwyczajów panujących w domu rodzinnym, opowieści dziadków, przywołanie przykładów z literatury pięknej, a nawet dowcipów i przysłów.

Zauważmy jednak, że to, co uważamy za „tradycyjne” zmienia się bardzo szybko. W praktyce nie chodzi przecież o tradycję z wieku XIX, ale o zwyczaje pokolenia dziadków czy rodziców. Nawet jeżeli ogólne tendencje pozostają takie same, to przecież rzeczywistość społeczna zmienia

się bardzo dynamicznie. W stosunku do kilku zaledwie pokoleń wstecz, zaistnienie żłobków, pralek, zmywarek, punktów garmazeryjnych oraz telepracy zmienia sens pytań o to, czym kto się powinien zajmować i dlaczego. Zauważa się na przykład, że z chwilą, kiedy kobiety stają się większością w danej profesji, zawód ów traci na prestiżu (Pratto, 2002, 163). Zajęcia uważane za typowo męskie lub typowo kobiece mogą ulegać bardzo dynamicznym zmianom; na przykład obecnie kobiety zdominowały środowiska administracyjne, lekarskie czy nauczycielskie, choć początkowo w roli tej występowały niemal wyłącznie mężczyźni.

Oprócz przemian w czasie, należy również wziąć pod uwagę istnienie klas i warstw społecznych. Zajęcia, zadania i wartości zawsze były różne w poszczególnych warstwach społecznych, w związku z czym te same pytania — na przykład o zamiar podjęcia przez kobietę pracy zawodowej — mogą być tu różnie rozumiane. W zależności od sytuacji finansowej może być ono interpretowane jako konieczność ekonomiczna lub jako droga do samodzielności czy samospelnienia. W globalnym świecie, porównując zaawansowanie ideologii równościowej, jej skutków, przyczyn, postrzegania przez społeczeństwo, jak również szczegółowe rozwiązania często łatwiej jest zrozumieć, odnosząc się do klasy społecznej, stopy życiowej, warunków finansowych danej jednostki czy rodziny niż powołując się na kulturę, w jakiej danej osoby wzrosły. To właśnie klasa społeczna jest wspólnym mianownikiem, który pozwala na odpowiednią ocenę i wyciągnięcie wniosków pomiędzy społeczeństwami.

Skoro nawet w obrębie jednego społeczeństwa tradycyjny podział ról rodzaju nie zawsze jest jednoznacznie określony, tym bardziej w planie badań międzykulturowych należy zachować w tym względzie ostrożność. Analizując stopień przywiązania do tradycji respondentów, wziąć trzeba pod uwagę, że w każdym społeczeństwie ta tradycja jest inna. Czy można zbadać przywiązanie do tradycji tym samym kwestionariuszem w różnych kulturach?

Okazuje się, że można. Klasycznym przykładem jest tu praca Williams i Best (1990), którzy przeprowadzili porównania takie w 14 krajach. Przetłumaczywszy skalę autorstwa Kalin i Tilby (1978, 731-738), poprosili ekspertów kulturowych w każdym z badanych krajów o ocenę pytań pod kątem sensowności i znaczenia w danej kulturze. Okazało się, że tylko kilka pytań nie nadawało się do użycia we wszystkich tych krajach. Również w International Social Survey Programme używa się praktycznie tych samych pytań we wszystkich badanych krajach.

Dla celów porównań międzykulturowych niejednokrotnie potrzebne jest bowiem narzędzie bardziej uniwersalne, a mniej specyficzne kulturowo. Zdefiniowanie ról męskich jako instrumentalnych, a kobiecych jako ekspresyjnych znalazło potwierdzenie w wielu społeczeństwach, a tym samym utworzyło pewnego rodzaju platformę do budowania uniwersalnego narzędzia (Brannon, 2002, 234). Pojawił się charakterystyczny podział na sfery aktywności: publiczną (właściwą męż-

czynom) i prywatną czy też domową (właściwą kobietom) (Głazewska, 2004, 219-223). Te różnienia stanowią cenne zaplecze teoretyczne dla badań, które podejmują wątek ról płciowych w różnych kulturach. Gibbons (1997, 157) dodaje, że najpierw powinno się zbadać sfery, w jakich kwestia rodzaju ma największe znaczenie (praca, dbałość o dzieci, polityka) i dopiero na tej podstawie utworzyć odpowiedni kwestionariusz. Cichomski, Morawski, Zawadzki i Boski w badaniach dotyczących konserwatyizmu i liberalizmu w postawach wobec społecznych ról kobiet budują dwa oddzielne wskaźniki: jeden oparty na wyobrażeniach co do roli kobiety w małżeństwie, rodzinie i życiu zawodowym, a drugi na poglądach dotyczących swobody seksualnej. Kombinacja tych dwóch wskaźników pozwoliła na pełniejsze zrozumienie mentalności charakterystycznej dla poszczególnych społeczeństw i konstatację, że różne kraje reprezentują różne modele modernizacji w tej dziedzinie (Cichomski, Morawski, Zawadzki i Boski, 1999, 98-111).

Szybko stwierdzono jednak, że samo pytanie o akceptację tradycji nie pozwala w pełni ująć procesu przemian, jeśli chodzi o rozpowszechnione w danym społeczeństwie poglądy i wartości. Wyniki osób o tradycyjnych poglądach — czyli osób, które zgadzają się z „tradycyjnymi” pozycjami kwestionariusza — można stosunkowo łatwo zinterpretować jako identyfikację z określonymi obszarami własnej kultury. Trudniej jest natomiast interpretować odpowiedzi osób, które w swoich odpowiedziach odrzucają owe uznane za tradycyjne wartości i wzory zachowania. Cóż bowiem mają oni na myśli, nie zgadzając się np. ze stwierdzeniem że „rolą kobiety jest opieka nad dziećmi”? Czy chodzi im o to, że powołanie kobiety jest zupełnie inne? O to, że nie wszystkie kobiety chcą czy powinny mieć dzieci? Czy może o to, że opieka nad dziećmi jest właściwie rolą obojga rodziców? Albo, po prostu, irytuje ich stwierdzenie, że coś jest rolą czy powinnością kobiet w ogóle, a nie indywidualnym wyborem każdej osoby. Dlatego też Braun (2008, 645) zaznacza, iż sam zestaw takich” tradycyjnych” stwierdzeń nie daje osobie badanej możliwości wypowiedzenia się — w przypadku ich odrzucenia — za jakimi rozwiązaniami w takim razie optuje. Tym samym pojawiła się potrzeba sprawdzenia, czy i w jakim stopniu odrzuceniu orientacji tradycyjnej towarzyszy akceptacja określonej orientacji równościowej.

3. POZORNA DYCHOTOMIA ORIENTACJI TRADYCYJNEJ I RÓWNOŚCIOWEJ

Badanie przywiązania respondentów do tradycyjnych ról męskich i kobiecych stosunkowo łatwo jest osadzić w rzeczywistości społecznej — pod warunkiem, że zajmujemy się tylko jednym społeczeństwem czy nawet jedną klasą/warstwą społeczną w jego obrębie. Chcąc opracować narzędzie dostosowane do danej kultury, wystarczy zebrać wcześniej informacje na temat panujących w danym społeczeństwie zwyczajów i badać stopień ich akceptacji wśród respondentów. Tymczasem narzędzie mierzące orientację równościową, a jednocześnie dostosowane do kultury

danego społeczeństwa, jest nieco trudniejsze do przygotowania. Wciąż jeszcze nie dysponujemy sprawdzonym, rzeczywiście funkcjonującym wzorem takich zachowań, na którym można by się było oprzeć; można uznać, że społeczeństwa i jednostki znajdują się obecnie w fazie „testowania” różnych konfiguracji celem wypracowania jak najbardziej satysfakcjonującego dla obu płci rozwiązania. W odniesieniu do metodologii zauważyć trzeba, że pojęcie orientacji równościowej powstało jako konstrukt teoretyczny, a nie w wyniku obserwacji istniejących obyczajów, dlatego też jego zakorzenienie w rzeczywistości społecznej nastrocza pewne problemy, może się bowiem tak zdarzyć, że utworzone w taki sposób itemy nie mają wiele wspólnego z doświadczeniami respondentów i są przez nich odbierane jako sztuczne.

Siemieńska, powołując się na opracowania Walby i Rease, podkreśla, że równość pomiędzy płciami można definiować i rozumieć na co najmniej trzy różne sposoby. Po pierwsze, zwykło się tak określać proces wchodzenia kobiet w sferę męską, związany ze zdobywaniem niedostępnych wcześniej dla nich pozycji w życiu zawodowym i polityce. Po drugie, równością nazwać można po prostu takie same wartościowanie typowych zadań obu płci — tych związanych z rodziną, domem, pracą — bez twierdzenia, że jedne są ważniejsze niż inne. Wreszcie, trzecie rozumienie równości między płciami zakłada całkowite odrzucenie tradycyjnych schematów i zupełnie nową konfigurację zadań, praw, obowiązków i obowiązujących reguł (Siemieńska, 2009, 59). Widać zatem, jak bardzo badanie postaw równościowych zależne jest od założeń teoretycznych, definicji równości oraz polityki społecznej, która określa w którym kierunku winny zmierzać pożądane zmiany.

Dopóki badanie przeprowadzane jest w obrębie jednego społeczeństwa można dosyć klarownie zdefiniować orientację tradycyjną — opierając się na założeniach teoretycznych oraz panujących zwyczajach oraz równościową — na podstawie wybranej z literatury definicji. W planie badań międzykulturowych ta kwestia się jednak komplikuje. Zauważmy, że mamy wówczas do czynienia ze swoistą mnogością orientacji tradycyjnych i równościowych, które należy wziąć pod uwagę.

Wielość orientacji tradycyjnych wynika z branych pod uwagę ilości podsystemów kulturowych, zwyczajów, skojarzeń, szybkich przemian tego, co zwykło się uważać za tradycyjne., zróżnicowania podłoża ideologicznego, z którego wynikają konkretne zwyczaje. Natomiast wielość orientacji równościowych wynika ze zróżnicowania definicji równości między płciami, jak również z przedsięwziętych w danym kraju reform i akcji społeczno-politycznych, które mają na celu odpowiednie ukierunkowanie jednostkowych działań i decyzji, a tym samym wpływają na postawy ludzi. Porównując przemiany na tym tle w więcej niż jednym kraju, należałoby wziąć pod uwagę z jednej strony fakt, że elementy tradycyjne mogą się w każdym z nich różnić, a z drugiej

— zastanowić się, czy przyjęta definicja równości nadaje się do określenia kierunku, w którym dane społeczeństwo podąża.

Dlatego też można stwierdzić, że orientacja równościowa i tradycyjna to niekoniecznie dwie strony tego samego medalu i niekoniecznie tworzą one jednowymiarowe kontinuum. Nie jest to raz wytyczona droga od podejścia tradycyjnego do równościowego, według której w modernizującym się społeczeństwie powinny następować przemiany, bo ani punkt startu (orientacja tradycyjna), ani finalny (orientacja równościowa), nie jest jednoznacznie określony. Braun zaleca, aby unikać interpretacji związanych z tym narzędzi pomiaru jako jednowymiarowych oraz przeciwstawiania poglądów „tradycyjnych” — „równościowym” bez uwzględnienia wielości tych nowoczesnych rozwiązań (Braun, 2008, 655). Dlatego też w badaniach kwestionariuszowych przydatne jest użycie stwierdzeń odnoszących się zarówno do (wybranej) orientacji tradycyjnej, jak i (wybranej) równościowej, jednak nie należy ich interpretować łącznie, a jako dwa niezależne wymiary.

Można tu zauważyć pewną analogię w stosunku do wymiaru męskości — kobiecości. Początkowo uważano go za jednowymiarowy, np. w Ankiecie Analizy Postaw (Attitude Interest Analysis Survey) autorstwa Terman i Cox Miles czy w skali Męskości-Kobiecości w Minnesota Multiphasic Personality Inventory (Bem, 1974, 155-162), zakładając, że im bardziej dana osoba jest męska, tym mniej jest kobieca, dopóki Bem nie zaprzeczyła temu, udowadniając, że każda osoba wykazuje się zarówno cechami męskimi, jak i kobiecymi w różnym natężeniu. Gdyby orientacje tradycyjna i równościowa tworzyły tylko jeden wymiar, akceptacja jednej z nich winna być silnie ujemnie skorelowana z akceptacją drugiej. Niekoniecznie tak się jednak dzieje; np. w badaniach Kuna-Broniowskiej (2009, 29-34), czy Braun (2008, 644-656), zaobserwowano pod tym względem duże rozbieżności. W praktyce oznacza to, na przykład, że respondent, zaprzeczając stwierdzeniu, iż „głównym obowiązkiem mężczyzny jest utrzymanie finansowe rodziny”, niekoniecznie poprze przeciwstawne mu (przynajmniej teoretycznie) stwierdzenie, że „mężczyzna powinien w równym stopniu angażować się w pracę zawodową, jak i w prace domowe” albo „głównym obowiązkiem kobiety jest utrzymanie finansowe rodziny”.

Oczywiście, możemy mieć tu do czynienia z artefaktem, którego źródła można dopatrywać się w:

- odpowiadaniu w sposób społecznie pożądanym. Można uznać, że brak konsekwencji w odpowiedziach respondenta świadczy o tym efekcie, o bezrefleksyjnym powtarzaniu pewnych zasłyszanych treści (ale niestosowaniu ich konsekwentnie do innych, podobnych stwierdzeń).
- niedopasowaniu dwóch w założeniu przeciwstawnych odpowiedzi, respondent może interpretować je zupełnie inaczej niż badacz i nawet nie zauważać związku pomiędzy nimi.

— odmiennym rozumieniu założeń orientacji równościowej; ta definiowana przez badacza może mieć się nijak do poglądów najbardziej nawet postępowego respondenta.

Braun uważa, że orientację równościową można rozpatrywać w trzech aspektach: (a) ustanowienie równości między rodzajami, (b) nieograniczanie aktywności mężczyzn i kobiet albo do opieki nad dziećmi, albo do pracy zawodowej, oraz (c) optowanie za indywidualnymi rozwiązaniami, jakie wypracowuje każda rodzina. Odrzucenie wizji tradycyjnej niekoniecznie zatem idzie w parze z akceptacją konkretnej orientacji równościowej, ponieważ istnieje wiele wersji orientacji równościowej (Braun, 2008, 645)

Sama zresztą liberalizacja dotycząca ogólnie nakreślonych ról płciowych nie oznacza jeszcze, że panuje pod tym względem pełna równość. Według teorii doing gender rodzaj jest wynikiem działania, które powstaje wyłącznie w czasie interakcji społecznej. Nie można uniknąć naznaczenia swojego zachowania kwestią płci — ani oceny otoczenia, czy to co i jak robi dana osoba jest stosowne dla jej płci (Fenstermaker i West, 2002, 12). Oznacza to, że nawet osoby o podejściu równościowym w praktyce mogą preferować odmienne zachowania dla mężczyzn i kobiet. Przykładem jest sytuacja, gdzie oboje partnerzy pracują, ale nie jest bez znaczenia, czy to mężczyzna czy kobieta więcej zarabia; mogą oboje zajmować się dziećmi, ale mężczyzna będzie to zadanie wykonywał inaczej niż kobieta. Rodzaj osób wykonujących daną czynność będzie manifestowany nawet jeśli teoretycznie robią to samo.

4. WPŁYW INDYWIDUALIZMU/KOLEKTYWIZMU NA WYNIKI BADAŃ POSTAW WOBEC RÓL RODZAJU

Przypomnijmy, że w odniesieniu do postaw wobec ról rodzaju bardzo często używa się słowa „ideologia”. A, co podkreśla Gibbons (1997, 157), ideologia odwołuje się do tego, jak zdaniem danej osoby być powinno; czyli jak powinien zachowywać się mężczyzna, jak powinna zachowywać się kobieta, przy czym ma się tu na myśli ogół mężczyzn i kobiet. Istnieją narzędzia, które odwołują się do pytań o to, jacy są mężczyźni i kobiety i inne, które pytają o to, jacy powinni być i ku czemu dążyć. Ważne jest rygorystyczne przestrzeganie w kwestionariuszach tego rozróżnienia. „Kobiety powinny rozwijać się zawodowo” to wszak nie to samo, co „kobietom praca przynosi taką samą satysfakcję jak mężczyznom”.

Dodatkowo Gibbons (1997, 159) zauważa, że w kulturach zachodnich kładzie się duży nacisk na swobodę własnego wyboru, co związane jest z rozpowszechnionym w tych społeczeństwach indywidualizmem. Hofstede jako pierwszy zdefiniował indywidualizm jako element mentalności w tych społeczeństwach, gdzie każdy powinien przede wszystkim dbać o samego siebie oraz o członków najbliższej rodziny. W społeczeństwach kolektywistycznych, przeciwnie, wartością są

spójne, zintegrowane grupy, które chronią swoich członków w ciągu całego życia w zamian za bezwzględna lojalność (Hofstede, 1991, 51). Triandis podsumowuje, że w społeczeństwach indywidualistycznych podkreślane jest „ja”, autonomia, niezależność emocjonalna; w społeczeństwach kolektywistycznych ważne jest „my”, tożsamość grupowa, solidarność, poczucie obowiązku, decyzje grupowe (Kim, Triandis, Kagitçibasi, Choi i Yoon, 1994, 2).

Można wysnuć wniosek, że wszelkie badania orientacji czy też ideologii i związane z tym pytania, co kto powinien robić i dlaczego mogą być niewygodne dla przedstawicieli społeczeństw indywidualistycznych, za jakie uznaje się kultury europejskie i północnoamerykańskie. Niewygodne, ponieważ słowo „powinien” i jego zamienniki z zasady nieprawidłowo oddają sposób rozumienia świata przez taką osobę, założyć można bowiem, że nie czuje się ona zainteresowana czy też uprawniona do opiniowania, co też powinni robić jej bliźni, o ile, rzecz jasna, jej samej to bezpośrednio nie dotyczy.

A zatem respondent taki zaprzeczy, jakoby powinnością kobiety było rodzenie dzieci, ale może poczuć się zagubiony, jeśli jednocześnie zapytamy go, czym w takim razie powinna się ona zająć (prawdopodobna odpowiedź to „hmmm... tym czym chce!”); nawet, jeśli uważa, że posiadanie potomstwa na ogół przynosi zadowolenie i poczucie spełnienia i on sam osobiście radziłby z macierzyństwa nie rezygnować. W społeczeństwach indywidualistycznych zakłada się bowiem, że każdy organizuje swoje życie w sposób, jaki najbardziej mu odpowiada. Już samo użycie sformułowań „kobieta powinna”, czy „mężczyzna powinien” klóci się z ogólnie przyjętymi wartościami, chyba że dodamy jeszcze dwa słowa: „powinien mieć możliwość”.

Spoleczeństwa kolektywistyczne przywiązują dużą wagę do wypełniania przez ich członków różnych, nie tylko związanych z rodzajem, ról. Powinność, obowiązek ma w tym przypadku duże znaczenie, przyczynia się bowiem do prawidłowego funkcjonowania całej społeczności. Tu pojęcie roli jest bardziej czytelne. Można spodziewać się, że w tych społeczeństwach pytanie o to, co powinien robić albo jaki być mężczyzna, o to, czym powinna zajmować się kobieta, nie rodzi dysonansu związanego z mało intuicyjnym postawieniem pytania. Oczywiście nie oznacza to, że przygotowanie narzędzia badawczego jest tutaj bezproblemowe; podział obowiązków, powinności i zadań może różnić się bardzo chociażby w zależności od klasy społecznej.

W społeczeństwach panować mogą różne tendencje, nazwanie ich indywidualistycznymi lub kolektywistycznymi to pewne uproszczenie, tym bardziej, że jest to cecha, którą społeczeństwa charakteryzują się w różnym natężeniu. Na przykład społeczeństwo polskie uważane jest za położone mniej więcej pośrodku” tego kryterium (Boski, 2009).

Uwzględnienie indywidualizmu/kolektywizmu pomaga jednak w głębszym zrozumieniu oraz opracowaniu odpowiedniej metody badawczej. Ze względu na akcentowanie autonomii jednostki

w społeczeństwach indywidualistycznych podłoże do wytworzenia postaw egalitarnych jest bardziej sprzyjające, a w społeczeństwach kolektywistycznych, które stawiają na wspólne działania i związany z tym podział zadań, istnieją ramy ułatwiające przetrwanie postaw tradycyjnych. Indywidualizm nie jest jednak tożsamy z egalitaryzmem ani kolektywizm z podejściem tradycyjnym. Badania pokazują, że istnieje pomiędzy tymi charakterystykami współzależność: społeczeństwa, w których dominują tendencje tradycyjne, są bardziej kolektywistyczne, a te o zaznaczonych tendencjach równościowych cechuje wyższy poziom indywidualizmu. Na przykład Williams i Best (1990) stwierdzili, że ideologia ról płciowych jest bardziej liberalna w krajach o większym stopniu indywidualizmu. Jednocześnie są bardziej liberalne w krajach o wyższym poziomie rozwoju społecznego i ekonomicznego, z którym indywidualizm również jest pozytywnie skorelowany (Triandis, 1995).

Dominujące w społeczeństwie tendencje w kierunku indywidualizmu lub kolektywizmu mogą znaleźć swoje odbicie na poziomie jednostkowym. Tu warto przyjrzeć się, czy w obrębie danego społeczeństwa nie występują różnice pomiędzy mężczyznami i kobietami odnośnie kryterium wyboru właściwego zachowania. Np. Gilligan utrzymuje, że kobiety kierują się etyką troski i dbałością o relacje, mężczyźni natomiast chętniej trzymają się odgórnie ustalonych zasad, dążą również w kierunku autonomii i separacji (Gilligan, 2015, 221). Uwzględnienie tego aspektu pozwala pełniej zrozumieć, co dla poszczególnych osób może oznaczać słowo „powinien” w pytaniu kwestionariuszowym dotyczącym podziału zadań.

5. POŚREDNI SPOSÓB BADANIA POSTAW WOBEC RÓL RODZAJU W BADANIACH MIĘDZYKULTUROWYCH

Powyższe rozważania wskazują na trudności interpretacyjne w badaniach międzykulturowych. W globalizującym się świecie coraz częściej pojawia się potrzeba porównań. Który kraj poczynił największe postępy w implementowaniu postawy równościowej? W którym tradycyjny podział ról jest nadal wszechobecny w mentalności?

Badanie jakościowe daje możliwość dogłębnej analizy i uchwycenia nowych wątków, jednak w planie badań międzykulturowych często sięga się po badania kwestionariuszowe zawierające pytania zamknięte, niejednokrotnie oparte na skali Likerta. Pozwala to na porównywanie społeczeństw na tej samej płaszczyźnie, monitorowanie „postępów” na drodze ku modernizacji, wyznaczanie wskaźników rozwoju społecznego.

Teoretycznie to skale orientacji równościowej nadają się bardziej do porównań międzykulturowych, badają one bowiem stopień akceptacji pewnego konstruktów teoretycznego, względnie niezależnego od utartych zwyczajów w każdym ze społeczeństw. Rygorystyczne stosowanie takie-

go podejścia byłoby jednak zubażające poznawczo. Kwestie związane ze zwalczaniem stereotypów związanych z przypisaniem do płci ról i zadań są w ostatnich czasach bardzo nagłośnione, dlatego też odpowiedzi na związane z tym tematem pytania są wyjątkowo podatne na odpowiadanie w sposób społecznie pożądanym lub w sposób bezrefleksyjny, na zasadzie powtarzania zasłyszanych sloganów czy akceptowania zdań (itemów) je przypominających.

Wzbogacenie planu badawczego o pytania dotyczące orientacji tradycyjnej pozwala uchwycić szersze spectrum poglądów na temat kryterium płci w podziale obowiązków i przywilejów.

Dodatkowo, w celu przeprowadzenia dodatkowej analizy danych, można tak opracować narzędzie pomiaru, by składało się ono ze skali orientacji równościowej i tradycyjnej zbudowanych w taki sposób, by poszczególne itemy pierwszej ze skal miały swój przeciwstawny odpowiednik w drugiej. Np. „Przygotowywanie posiłków dla rodziny jest codziennym zadaniem kobiety” skali równościowej miałoby swój odpowiednik: „Przygotowywanie posiłków dla rodziny jest zadaniem zarówno kobiety, jak i mężczyzny”. Należy podkreślić że nawet tak przygotowany kwestionariusz nie oznacza, że jest to skala jednowymiarowa, nadal są to niezależne zmienne.

Jak wskazano w treści powyżej, nie jest uprawnione twierdzenie, że stworzone w ten sposób stwierdzenia pokryją całe spectrum możliwych poglądów respondenta, jednak w tym wypadku ma to nieco mniejsze znaczenie — ponieważ to, co będzie przedmiotem analizy, to rozbieżność pomiędzy odpowiedziami skali tradycyjnej i analogicznymi odpowiedziami skali równościowej. Można tu sprawdzać zależności pomiędzy parami odpowiedzi lub powiązanymi tematycznie obszarami (podskalami). W ten sposób otrzymujemy dodatkową zmienną — nazwijmy ją „spójnością odpowiedzi”. Jej wartość, wyliczona na podstawie korelacji (w przypadku zastosowania skali Likerta) odpowiednich itemów, podskal, czy całych skal równościowej i tradycyjnej świadczy o tym, jak spójne poglądy na dany temat ma respondent. Czy poparcie przykładowego zdania „nie ma znaczenia dla związku, czy to kobieta, czy jej partner zarabia więcej” nie towarzyszy akceptacja stwierdzenia „dla zdrowej relacji jest lepiej, kiedy mężczyzna zarabia więcej niż jego partnerka”? Czy zgadzanie się z opinią, iż „kobiety i mężczyźni mogą równie dobrze sprawdzać się na kierowniczych stanowiskach” nie pociąga za sobą poparcia tezy, że to „z reguły mężczyźni bardziej sprawdzają się w zarządzaniu”?

Pewnych rozbieżności w parach odpowiedzi czy obszarach tematycznych można się zawsze spodziewać, gdyż trudno jest zbudować idealnie lustrzane itemy, a nawet jeśli — i tak nie powinniśmy zakładać, że pytania zamknięte wyczerpią wszelkie konfiguracje poglądów na dany temat. Natomiast duże rozbieżności świadczyć już mogą o niesprecyzowanych, nieprzemyślanych, niekonsekwentnych poglądach, a co za tym idzie — rzucić nowe światło na kwestię przemian w mentalności odnośnie pełnienia ról rodzaju. W szczególności jest to przydatne w planie badań

międzykulturowych, daje bowiem większy wgląd w kwestię różnorodności dróg jakimi te przemiany przebiegają; pozwala nie tylko porównać stopień akceptacji pewnego uznanego za wzorcowy systemu przekonań, ale również ujawnić większe lub mniejsze zawirowania, zapewne w każdym społeczeństwie w nieco innym obszarze, w dokonującej się na naszych oczach ewolucji poglądów dotyczących przypisania każdej płci cech i zadań.

Nowo powstałą zmienną można analizować niezależnie lub stosować jako wagę do surowych wyników na obu skalach. Otrzymana w ten sposób zmienna ważona do pewnego stopnia niweluje efekt odpowiadania w sposób społecznie pożądanym poprzez wychwycenie tych par odpowiedzi, które są (zdaniem badacza) sprzeczne.

Precyzyjne ułożenie par pytań jest oczywiście kluczowe dla możliwości pozyskania rzetelnych wyników i wyeliminowania ryzyka artefaktów, które w tym wypadku mogą polegać na sztucznej niespójności wyników (zaniżonej wartości zmiennej „spójność odpowiedzi”) — ponieważ to, co dla badacza sprzeczne, innym może wydawać się może w odpowiednim kontekście właśnie komplementarne. Dlatego też jest szczególnie istotne skonsultowanie kwestionariusza z osobami, co do których mamy pewność, że ich poglądy są przemyślane i ugruntowane, np. z ekspertami tematyki gender.

Takie podejście otwiera możliwość badania postaw wobec ról rodzaju nie w sposób bezpośredni, sprawdzając odpowiedzi na związane z tematem pytania, ale pośrednio — analizując to, czego respondent wprost nie powiedział, co w przypadku tematyki tak nagłośnionej w mediach jest wskazane. Tego typu analiza danych, przynajmniej częściowo niweluje efekt odpowiadania w sposób społecznie pożądanym.

6. OGÓLNE UWAGI ODNOŚNIE METODOLOGII BADAŃ POSTAW WOBEC RÓL RODZAJU W PLANIE BADAŃ MIĘDZYKULTUROWYCH

Podsumowując powyższe rozważania, stwierdzić można, że prawidłowe badanie postaw wobec ról rodzaju stawia badacza przed koniecznością wzięcia pod uwagę wielu, zdawałoby się „niuansów”. Ponieważ oczekiwania społeczne wobec obu płci stały się ważnym elementem polityki społecznej, zaznacza się wpływ tak kreowanej ideologii na odpowiedzi respondentów. Zwiększa się ryzyko, że odpowiadać będą w sposób społecznie pożądanym; konieczne są zatem nowe, bardziej wyrafinowane metody pomiaru, ograniczające uciekanie się do klasycznych stwierdzeń „kobieta powinna/ mężczyzna powinien”, prowokujące do bezrefleksyjnych odpowiedzi. Dodatkowo, indywidualizm rozpowszechniony w społeczeństwach zachodnich sprawia, że już samo stwierdzenie typu „powinno być tak a nie inaczej” może się spotkać z niezrozumieniem odpowiadających na nie osób.

Indywidualizm sprawia również, że oprócz badania postaw wobec ról kobiet i mężczyzn ogółem, warto przyrzeć się osobistym preferencjom badanych osób w tym zakresie — przekonanie na temat powinności, jaka ciąży na danej płci to jedno, ale organizacja własnego życia rodzinnego to zupełnie inna sprawa. Powie nam też to wiele na temat innych ograniczeń, jakie napotyka jednostka, np. kobiety mogą wyrażać chęć pracy zawodowej, ale w obliczu słabej płacy i wymagań dużej dyspozycyjności czasowej wolą jednak zostać w domu, zwłaszcza jeśli płaca partnera jest o wiele atrakcyjniejsza, a w rodzinie pojawiły się małe dzieci, którymi też przecież ktoś musi się zająć. Niekoniecznie jest to związane z jakąkolwiek ideologią, może być również wynikiem praktycznego podejścia i twardego rachunku ekonomicznego.

Wreszcie, warto wziąć pod uwagę, że zarówno orientacja tradycyjna jak i równościowa mogą posiadać wiele wymiarów, w odniesieniu chociażby do sfer życia, do jakich się odnoszą (swoboda seksualna, opieka nad dziećmi, praca zawodowa). Tylko w orientacji ekstremalnie tradycyjnej wszystkie te sfery są ze sobą logicznie powiązane, i teoretycznie można oczekiwać, że osoba o konserwatywnych przekonaniach konsekwentnie uznaje za odpowiednie takie zachowania mężczyzn i kobiet, które ogólnie określilibyśmy jako „tradycyjne”, niezależnie od obszaru życia, do jakiego się odnoszą. Modernizacja nie musi oznaczać odrzucenia tradycyjnych obyczajów we wszystkich tych sferach. Nic nie stoi na przeszkodzie, by poparcie swobody seksualnej szło w parze z niechęcią do kariery zawodowej kobiet, a odrzuceniu wizerunku uległej żony jako wzoru do naśladowania towarzyszyło przekonanie, że to jednak matka, a nie ojciec, pełniej rozumie potrzeby dziecka. Wielość możliwych konfiguracji ról w orientacji równościowej każe podchodzić ostrożnie do traktowania jej jako po prostu odwrotności orientacji tradycyjnej.

Literatura:

- Bem, Sandra L.; 1974, The measurement of psychological androgyny; w: *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, vol 42 (2), ss. 155-162
- Best, Deborah L. i Williams, John E.; 2002, Perspektywa międzykulturowa; w: Bogdan Wojciszke (red.), *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, ss. 118-145
- Bonilla Campos, Amparo; 1998, Los roles de género; w: Juan Fernández Sánchez (red.), *Género y sociedad*, Madryt: Ediciones Piramide, ss.141-176
- Boski, Paweł; 2009, *Kulturowe ramy zachowań społecznych*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne
- Brannon, Linda; 2002, *Psychologia rodzaju*, przeł. Magdalena Kacmajor, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne
- Braun, Michael; 2008, Using Egalitarian Items to Measure Men's and Women's Family Roles; w: *Sex Roles*, nr 59, ss. 644-656

- Cichomski, Bogdan, Morawski, Paweł, Zawadzki, Wojciech i Boski, Paweł; 1999, Konserwatyzm-liberalizm w społecznej ideologii ról kobiet; w: Jolanta Miluska i Paweł Boski (red.), *Męskość-Kobiecość w perspektywie indywidualnej i kulturowej*, Warszawa: Polskie Towarzystwo Psychologiczne, ss. 98-111
- Díaz-Guerrero, Rogelio; 1955, Neurosis and the Mexican Family Structure; w: *American Journal of Psychiatry*, vol.112 nr 6, 411-417.
- Díaz-Guerrero, Rogelio; 1998, *Psicología del mexicano. Descubrimiento de Etnopsicología*, Meksyk: Trillas
- Fenstermaker, Sarah, West, Candace; 2002, *Doing Gender, Doing Difference. Inequality, Power, and Institutional Change*, Nowy Jork: Routledge
- Gerrig, Richard J. i Zimbardo, Philip. G.; 2006, *Psychologia i Życie*, przeł. Józef Radzicki i in., Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Gibbons, Judith L., Hamby, Beverly A. i Dennis, Wanda D; 1997, Researching gender-roles ideologies internationally and cross-culturally; w: *Psychology of Women Quarterly*, nr 21, ss.151-170
- Gilligan, Carol; 2015, *Innym głosem. Teoria psychologiczna a rozwój kobiet*, przeł. Barbara Szelewa, Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej
- Głazewska, Ewa; 2004, Asymetria w kulturowej ewaluacji płci — podstawowe dychotomie: natura/kultura, sfera prywatna/sfera publiczna, reprodukcja/produkcja; w: Alicja Kuczyńska, Elżbieta Katarzyna Dzikowska (red.), *Zrozumieć płć. Studia interdyscyplinarne*, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, ss. 218-231
- Hochschild, Arlie Russell; 2003, *The Commercialization of Intimate Life*, Berkeley: University of California Press
- Hofstede Geert; 1991, *Cultures and organizations: Software of the mind*, Londyn: MC Graw Hill UK
- International Social Survey Programme, <http://www.issp.org/page.php?pageId=4>, [dostęp: 01.06.2015]
- Kalin, Rudolf i Tilby, Penelope; 1978, Development and validation of a Sex-Role Ideology Scale; w: *Psychological Reports*, vol. 42, ss. 731-738
- Kim, Uichol, Triandis, Harry C., Kagitçibasi, Çigdem, Choi, Sang-Chin i Yoon, Gene; 1994, Introduction; w: *Individualism and Collectivism*, Uichol Kim, Harry C. Triandis, Çigdem Kagitçibasi, Sang-Chin Choi i Gene Yoon , Thousand Oaks, CA: Sage Publications, ss. 1-16
- Kuna-Broniowska A. F., *Valores y género. Importancia de Individualismo / Colectivismo para el desempeño de Roles Masculinos y Femeninos*; w: *Electa*, 2009, vol VII nr 14, ss.29-34.
- Pankowska, Dorota; *Pleć i rodzaj a edukacja. Podstawowe pojęcia*; <http://phavi.portal.umcs.pl/at/attachments/2014/0522/114954-role-plciowe.pdf> [dostęp: 01.06.2015]¹
- Parsons, Talcott i Bales, Robert F. ; 1955, *Family, socialization and interaction process*, Nowy Jork: Free Press
- Pratto, Felicia; 2002, *Polityka płci: różnice między kobietą a mężczyzną w sypialni, kuchni i gabinecie*; w: Bogdan Wojciszke (red.) *Kobiety i mężczyźni: odmienne spojrzenia na różnice*, Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, ss. 146-194
- Siemieńska, Renata; 2009, *Gender, Family, and Work. The Case of Poland in Cross-National Perspective*; w: *International Journal of Sociology*, vol. 38 nr 4., ss. 57-75
- Triandis, Henry C.; 1995, *Individualism and collectivism*, Boulder, CO: Westview
- Williams, John E. i Best Deborah L.; 1990, *Sex and Psyche: Gender and self viewed cross-culturally*, Thousand Oaks, CA: Sage Publications

¹ Ale lepiej sięgnąć do podanego tam źródła